

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی^۱

سال دوازدهم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۸ - شماره پیاپی ۴۵

بررسی تشبیه در اشعار شهریار

(ص ۲۱۷ - ۲۳۹)

مالک شعاعی^۲

تاریخ دریافت مقاله: تابستان ۹۷

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: تابستان ۹۷

چکیده

شهریار، صور خیال را برای تفهیم افکار و سلاست شعر خود در حد معمول بکار برده است. او به نیروی ابتکارش، بین عناصر موجود در جهان هستی از طریق تشبیه ارتباط برقرار کرده نکات ظریفی آفریده است لذا توجه به عناصر حسّی، بویژه طبیعت، بعد از بیان اوصاف انسانی در قالب مشبّه، بیشترین مضامین تشبیهات شهریار است. بخش عظیمی از اوصاف انسانی شعر شهریار نیز، ناشی از درونمایه عاشقانه اوست حکایات عاشقانه ای که دیگر شاعران راوی آن هستند شهریار آن را تجربه نموده لذا تصاویر، افکار و عواطف او حاصل زندگی خاص و تجربه های ویژه اوست و از انتحال بری است. با توجه به کثرت اشعار، تنوع مضامین و قالبهای شعری شهریار، گاه تصویرهای شعری، اندیشه های مختلف شاعر را برای خوانندگان نشان میدهد. از میان انواع تشبیه، تشبیه مفرد به مفرد و بلیغ اضافی بیشترین بسامد شعری دارد.

این پژوهش، به شیوه تحلیلی - توصیفی، انواع تشبیهات را از لحاظ شکل‌های هشتگانه تشبیه، محتوا (خیالی و وهمی)، ارکان، مرکب و مفرد، طرفین تشبیه (حسّی و عقلی) و درونمایه در تمامی دیوان شهریار مورد بررسی قرار داده است و تحلیل آماری و علمی از هر یک از تشبیهات ارائه خواهد نمود تا معیارهای اساسی زیباشناسی شعر شهریار تبیین گردد.

کلمات کلیدی: شهریار، صور خیال، تشبیه و تحلیل آماری.

۱ - تمام مجلات علمی پژوهشی کشور از ابتدای سال ۹۸ به دستور وزارت علوم به مجلات علمی تغییر نام داده اند
۲ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ایلام (malek_sh73@yahoo.com)

۱- مقدمه

سیدمحمدحسین بهجت خشگنابی، در سال ۱۲۸۳ ه.ش، در محله بازارچه میرزا نصرالله تبریز، معروف به چای قیراگی «کنار رودخانه» پای به عرصه هستس نهاد. در سال ۱۳۰۰ به تهران آمد و در مدرسه دارالفنون به تحصیل پرداخت سپس به مدرسه طب راه یافت اما عشقی ناشناخته و بی‌سرانجام به سراغ او آمد. (با خلوت‌گزیدگان خاک، ۱۷۴) شهریار در سالهای آخر دوران تحصیل در رشته پزشکی به دام عشق نافرجامی گرفتار آمد و این ناکامی موهبتی بود الهی، که آتش درون و سوز و التهاب شاعر را شعله‌ور ساخت و تحولات درونی او را به اوج معنوی ویژه‌ای کشانید تا جایکه از بند علایق رست و در سلک صاحب‌دلان درآمد و سروده‌هایش رنگ و بوی دیگری یافت. (مقدمه دیوان شهریار، ۸) این عشق در شکوفایی قریحه شاعر به حقیقت الهی آپولو^۱ بود. بهترین قالب برای پوشش این غلیان جز غزل نیست — البته اکثر شاعرانی که در قالبهای مختلف طبع‌آزمایی کرده‌اند بیشتر با غزل انس گرفته‌اند — شهریار نیز این امر را به خوبی شناخت به گونه‌ای که بیشترین قسمت دیوان او غزل است و با سرودن ۵۴۷ غزل،^۲ «خداوند غزل» شد. البته «شهریار در سرودن انواع شعر سنتی فارسی از قصیده و مثنوی تا غزل و قطعه و رباعی مهارت داشت.» (چون سبوی تشنه، ۱۷۰)

شهریار چون سایر شاعران، برای اینکه بتواند حاصل افکار و عواطف خود را آشکار کند، سعی کرده بین احساسات خویش و جهان مادی ارتباط برقرار کند لذا از نیروی تصویر بهره برده تا یافته‌های خود را برای دیگران ابراز کند. «تصویر در شعر، بیانی است که به صورت ذهنی حاصل از دریافتهای حسی شاعر زندگی میبخشد.» (حکایت شعر، ۱۰۵). تصویر یکی از عوامل مهم در شناخت شخصیت روحی و روانی شاعر است. چرا که شعر حاصل تجربه شاعر است و از اراده شاعر ناشی نمیگردد. (صورخیال در شعر فارسی، ۲۱)

صور خیال (تصویر) دارای مصادیقی است که مربوط به علم بیان است و آن عبارت از: تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه است. در میان صور خیال، تشبیه دارای بیشترین مصادیق است تا جایی که برخی تا ۱۳۵ نوع تشبیه نام برده‌اند لذا تشبیه، پرکاربردترین صور بیانی

^۱ - Apollo؛ خدای شعر و موسیقی در نزد یونانیان قدیم است.

^۲ - شعرهای فارسی شهریار: ۵۴۷ غزل، ۱۰۰ قصیده، ۲۵ مثنوی، ۱۵۰ قطعه، شعرهای مناسبی پارسی در قالبهای گوناگون ۱۲۳ شعر، اشعاری برای انقلاب اسلامی ایران ۳۹ شعر؛

است. تشبیه «بهترین ابزار برای بیان محاکات و تقلید از طبیعت و حقیقت‌نمایی است.» (همان: ۸۹).

تشبیه به شکل‌های مختلف در شعر شهریار، ظهور پیدا میکند و در شعر وی نیز چون اغلب شاعران، از شاخصترین عناصر شعری است. (سبک‌شناسی قصاید شهریار، ۱۷۶)

۲- پیشینه پژوهش

علی‌رغم اینکه روز ۱۶ اسفندماه در تاریخ فرهنگ آذربایجان، روز شهریار نامیده شده (مقدمه دیوان شهریار، ۸) و ۲۷ شهریور^۱ که روز وفات اوست به نام روز شعر و ادب پارسی است اما کارهای پژوهشی انجام شده درباره شعر شهریار اندک است. برجسته‌ترین کارهایی که درباره‌ی سیدمحمدحسین بهجت خشگنابی به چشم می‌آید، کتابهایی در قالب شرح حال و تحقیق دربارهٔ افکار، احوال و آثار اوست؛ که از آن جمله میتوان؛ دیوان شهریار (۱۳۹۱)، چون سبوی تشنه تألیف محمدجعفر یاحقی (۱۳۷۶)، با خلوت‌گزیدگان خاک (گوشه‌ای از تاریخ ادبیات معاصر ایران) عباس مهیار، مرغ بهشتی، زندگی و شعر سیدمحمدحسین بهجت تبریزی از مریم مشرف (۱۳۸۶) و کتابهایی که به شهریار گوشه‌چشمی داشته‌اند، نام برد. دستهٔ دوم کارهای پژوهشی پیرامون شهریار، مقالاتی است که در مجلات مختلف علمی - پژوهشی دربارهٔ علوم بلاغی، سبک شعر شهریار و ... نوشته شده‌است؛ مانند: «سبک‌شناسی قصاید شهریار» حمیرا زمردی، امید مجد و نسرین سیدزاده (۱۳۹۶)، «خطاب استدلالی اشعار شیعی در رثای امام حسین علیه‌السلام، بررسی تطبیقی ابعاد حماسی و عاطفی اشعار عاشورایی شهریار و بحرالعلوم» فرهاد محمدی‌نژاد و احمد محمدی‌نژادپاشاکی (۱۳۹۶)، «بررسی و مقایسه تطبیقی بنمایه‌های فکری در اشعار محمدحسین و رابرت لی فراست با تأکید بر الهیات، فلسفه، عشق» لیلا سلیمانزاده، محمدرضا شادمنان و کیان پیشکار (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل ساختار و محتوای قصاید شهریار» محمد مهدی‌پور، محمد خاکپور و خدیجه پورسینی (۱۳۹۴)، «جناس در غزل شهریار» اسماعیل تاج‌بخش و احسان سعیدی‌نیا (۱۳۹۲)، «تشبیه مضمّر در شعر سنت‌گرای معاصر، انواع و کارکردهای آن (با تأکید بر آثار بهار، شهریار، رهی، سایه و امیری فیروزکوهی)» ابراهیم اقبالی و جعفر علی‌محمدی (۱۳۹۲)، «زیبایی‌شناسی غزل‌های استاد شهریار در بررسی نقش ردیف در ساختار زبان شعری او» عطاالله کوپال (۱۳۹۲)، «خانه

۱ - سیدمحمدحسین شهریار در ۲۷ شهریور ۱۳۶۷ خورشیدی در بیمارستان مهر تهران بدرود حیات گفت.

پدري و خاطرات كودكي در اشعار لامارتين و شهريار» رضا ايراندوست تبريزي (۱۳۷۸) و ... به چاپ رسیده، ميتوان گفت تحقيق مستقلي در حوزه تشبيه شعر شهريار صورت نگرفته است.

۳- شيوه پژوهش

شيوه اين پژوهش تحليلي - توصيفي است كه پس از مطالعه دقيق ديوان اشعار شهريار، ۳۵۶۱ تشبيه از اشعار شهريار استخراج گرديد. از آنجا كه يك تشبيه ممكن است در حوزه-هاي مختلف تقسيم تشبيه قرار گيرد؛ يعني چندين ساختار شكلي در يك تشبيه گنجانده-شود لذا اعلام درصد براي هر يك از انواع تشبيه منطقي نيست و توجه علمي ندارد براي مثال در بيت زير:

او درخنده تر از كوكب صبح در شبى تيره تر از پر غراب
(ديوان شهريار، شهريار، ج ۲: ص ۱۱۸۰)

- مصرع اول يك تشبيه مستقل و مصرع دوم يك تشبيه مستقل ديگر است.
- ميتوان هر دو را با هم يك تشبيه مفروق به حساب آورد.
- هر مصرع تشبيه تفضلي است.
- هر دو مفرد به مقيد هستند.
- وجه شبه در هردو ذكر شده لذا هر دو تشبيه مفصل هستند.
- ادات تشبيه در هردو ذكر شده لذا هر دو تشبيه مرسل هستند.
- هر دو تشبيه محسوس به محسوس اند
- در مصرع اول، مشبه از امور انساني و مشبه به از اجرام فلكي است و در مصرع دوم، مشبه از پديده هاي فلكي و مشبه به جانداران است و ... حال اين پرسش پيش مي آيد بيت بالا را بايد چند تشبيه به حساب آورد؟ درصد آن را چگونه بايد بيان نمود؟ بيان درصد علمي زماني ممكن است كه داده ها به صورت مطلق باشد به عبارت ديگر؛ تداخل در داده ها وجود نداشته باشد.

لذا در اين پژوهش، تعداد هر يك از تشبهات: ملفوف، مفروق، تسويه، جمع، معكوس، مضمّر، مشروط، تفضيل، خيالي، وهمي، تمثيل، مفصل، مجمل، مرسل، مؤكّد، بليغ، مركب به مركب، مركب به مفرد، مفرد به مركب، مشبه و مشبه به حسي، مشبه عقلي مشبه به حسي، مشبه حسي مشبه به عقلي، مشبه به عقلي، مشبه به حسي، مشبه به عقلي و ... در ديوان شهريار مشخص شده است. آمار درونمايه مشبه و مشبه به ها نيز ذكر گرديده است. ذكر اين نکته

ضروری است به دلیل کثرت مصادیق، به نمونه‌هایی از تشبیهات شهریار به عنوان شاهد مثال اشاره نموده در پایان، تحلیل آماری نیز به صورت جدول ارائه گردیده‌است.

۴- تشبیه به لحاظ شکل

در کتب بیان، برای تشبیه تقسیم‌بندیهای مختلفی وجود دارد. کتاب بیان سیروس شمیسا تشبیه را به لحاظ شکل شامل تشبیه: ملفوف، مفروق، تسویه، جمع، معکوس یا مقلوب، مضمر، مشروط و تفضیل می‌داند.

الف) تشبیه ملفوف: و آن این است که طرفین تشبیه متعدد باشد به این طریق که نخست چند مشبّه و سپس چند مشبّه‌به بیاورند. (معانی و بیان، ۱۵۴) در اشعار شهریار، ۵۴ تشبیه ملفوف وجود دارد که کمترین نوع تشبیه به لحاظ شکل در دیوان شهریار است. چه خط و چه شعری که جفت اینچنین گل و بلبل نیست در هیچ باغ (دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۱۱۰۲) بلال این خواب دید و جست از خواب ز تاب شوق خجلت آتش و آب (همان: ۷۹۷)

ب) تشبیه مفروق: در مقابل تشبیه ملفوف، تشبیه مفروق آن است که چند مشبّه و چند مشبّه‌به باشد و هر مشبّه‌به‌ی را تالی مشبّه خود قرار دهند. (فتون بلاغت و صناعات ادبی، ۲۳۸) در میان تشبیهات دیوان شهریار ۲۱۹ مورد آنها از نوع تشبیه مفروق است. بر لب جوی شفق بنشینم گل لوزان کواکب چینم (دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۹۵۸) داس ابرو و خنجر مژگان تیرگیها ز هم درید و درود (همان: ۹۰۷)

ج) تشبیه تسویه: آن را تشبیه مزدوج نیز گویند و آن، این است که مشبّه متعدّد و مشبّه‌به یکی باشد؛ یعنی: چند چیز را به یک چیز مانند کنند. (معانی و بیان، ۱۵۵) به عبارت دیگر برای چند مشبّه یک مشبّه‌به می‌آورند. ۶۹ مورد از تشبیهات دیوان شهریار از نوع تشبیه تسویه است.

بتا گنجینه حسن و جوانی را وفایی نیست وفای بی‌مروت گوهر نایاب را ماند (دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۲۰۲) این صبر تلخ و نغمه شیرین طبیب ماست با اشک شور خود که شفا می‌دهد به دل (همان: ۲۸۴)

د) **تشبیه جمع:** تشبیه جمع، برخلاف تشبیه تسویه است؛ یعنی: برای چند مشبّه‌به یک مشبّه می‌آورند. باتوجه به بسامد بالای هر یک از انواع تشبیه، ارائه مصادیق مایهٔ اطناب ممل می‌گردد برای مثال در دیوان شهریار ۱۹۱ تشبیه جمع وجود دارد که مجالی برای بیان و تحلیل مصادیق با توجه با چارچوب محدود مقاله، وجود ندارد.

آدمیان شاخه و برگ همند کاین همه از یک تنهٔ آدمند
(همان، ج ۲: ۷۰۲)

زلف تو که بور یا بلوطی است چون بال هما و پرّ طوطی است
(همان: ۸۰۰)

ه) **تشبیه معکوس یا مقلوب:** نخست مشبّه‌ی را به مشبّه‌بھی تشبیه کنند و سپس جای مشبّه‌به و مشبّه را عوض کنند؛ یعنی: مشبّه‌به را در حکم مشبّه و مشبّه را در حکم مشبّه‌به گیرند. در این‌گونه تشبیه باید حتماً وجوه شبه ذکر گردد در کتب بلاغی عربی، تشبیه معکوس یا مقلوب — علاوه بر مورد فوق — به تشبیهی اطلاق میشود که در آن مشبّه را بر مشبّه‌به ترجیح و تفضیل نهند. (بیان و معانی، ۴۸-۴۹)

پیمانۀ الستم پیموده شور و مستی من پیر می پرستم پیمان من الستی
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۳۸۱)

یک روز پیل مورچه کردند زیر پا امروز نیز مورچه را پیل میکنند
(همان: ۲۲۳)

و) **تشبیه مضمّر:** آن است که شاعر در بعضی از اوصاف خویش تشبیهی مضمّر گرداند و مراد او از آن، معنی آن تشبیه باشد. (المعجم، ۳۰۹) در دیوان شهریار ۲۰۳ تشبیه مضمّر دیده میشود.

از نوشخند مشق شکفتن به گل دهی یا لعل تو به خنده درآورد ادای گل
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۱۱۰۵)

روح گیرد به پر و بال نیاز رو به سوی ابدیت پرواز
(همان: ۷۵۱)

ز) **تشبیه مشروط:** شباهت بین مشبّه و مشبّه‌به در گرو شرطی است. ادات شرط «اگر» است. (بیان و معانی، ۴۹) بعد از تشبیه ملفوف، تشبیه مشروط کم‌کاربردترین تشبیه در دیوان شهریار است.

اگر چه چهره به پشت هزار پرده بیوشی
 توئی که چشمه نوشی من از تو چشم نپوشم
 (دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۳۸۱)
 من اگر کوه کلانم کم‌رم میشکند
 که در این بادیه کوه و کمری نیست که نیست
 (همان: ۵۸)

ح) تشبیه تفضیل: آن است، که نخست تشبیه کنند و پس از فراغت از تشبیه، مشبّه را بر مشبّه‌به تفضیل و ترجیح دهند. (ترجمان‌البلاغه، ۳۷۱) تشبیه تفضیل در مضامین عشقی جولان بیشتری دارد.

به ماهش گر کنم تشبیه ظلم است
 که ماهی نیست با آن مهربانی
 (دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۱۳۰۵)
 من نه ایوبم ولی صبرم به محنت بیش از اوست
 من نه یوسف لیک زندانم دوچندان یا علی
 (همان: ۴۰۸)

جدول ۱- آمار انواع تشبیه به لحاظ شکل

نوع تشبیه از لحاظ شکل	بسامد
تشبیه ملفوف	۵۴
مشروط تشبیه	۶۱
تشبیه تسویه	۶۹
تشبیه تفضیل	۸۷
تشبیه مقلوب یا معکوس	۱۴۰
تشبیه جمع	۱۹۱
تشبیه مضمّر	۲۰۳
تشبیه مفروق	۲۱۹

۵- تشبیه به لحاظ محتوا

حال که قائل به تقسیم تشبیه از لحاظ شکل هستیم لازم است سوی دیگر این موضوع، یعنی محتوا نیز بررسی شود. میتوان گفت تشبیه وهمی، خیالی و تمثیل بیشتر بر محور معنا متکی‌اند.

الف) تشبیه خیالی: شمیسا در کتاب بیان، تشبیه خیالی را چنین تعریف نموده‌است: تشبیهی است که مشبّه‌به آن امری غیر موجود و غیرواقعی است که مرکب از حداقل دو

جزء است، اما تک‌تک اجزاء آن حسی و موجودند. (بیان، ۸۶) به عبارت دیگر؛ در صورتی- که اجزا و مواد مشبّه به هرکدام به تنهایی وجود خارجی داشته‌باشند اما هیئت مرکب آنها مربوط به توهم و تخیل‌گوینده باشد آن را تشبیه خیالی می‌گویند. (فنون بلاغت و صناعات ادبی، ۲۳۳)

در مصرع دوم بیت زیر «افق» مشبّه است و ترکیب «مرآت مغز روشن او» مشبّه به است. چنین ترکیبی وجود خارجی ندارد اما اجزاء این ترکیب در جهان خارج، موجودند. شفق رنگی ز خون جوشن اوست افق مرآت مغز روشن اوست
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۷۹۱)
که گر سنین کمال حیات دریابند بسان چشمه خورشید جاودان تابند
(همان، ج ۱: ۳۳۱)

ب) تشبیه وهمی: میرجلال‌الدین کزازی تشبیه عقلی را به سه دسته وهمی، وجدانی و عقلی صرف (زیباشناسی سخن پارسی بیان، ۴۴) تقسیم کرده‌است. تشبیه وهمی آن است که مشبّه به غیر موجود، مرکب از دو جزء است و یکی از اجزا هم وجود خارجی ندارد. مثل تشبیه چیزی به آواز غول یا دندان غول به این اعتبار که غول وجود خارجی ندارد. (فنون بلاغت و صناعات ادبی، ۸۷).

جاده‌ها اژدهایان پیچان دره‌ها سهمگین کام اژدرها
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۹۹)
طره سنبل از نسیم سحر همچو بال فرشته زیر و زیر
(همان، ج ۲: ۷۶۱)

ج) تشبیه تمثیل: تشبیه تمثیل، تشبیه‌ای است که مشبّه به آن جنبه مثل یا حکایت داشته‌باشد. در تشبیه تمثیل مشبّه امری معقول و مرکب است که برای تقریر و اثبات آن مشبّه‌بهی مرکب و محسوس ذکر میشود. وجه شبه همچنان‌که محققان (مثل سکاکی) گفته‌اند، عقلی است. ادات تشبیه را باید به «مثل این می‌ماند که» یا «چنانکه» تأویل کرد. (بیان، ص ۱۱۵) این نوع تشبیه کمترین تعداد انواع مختلف تشبیه در دیوان شهریار است. آدمی از نوع جدا زنده نیست برگ به شاخ است گرش زندگی است
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۷۰۲)
تهمت‌نی چو تو از هفت خان نیندیشد نهنگ عشق چه بیم از نهیب و طوفانش
(همان: ۷۶۱)

تو را رسد که به اصداد بهره گیری از ابعاد مگر نبود که لقمان ادب ز بی ادب آموخت
(همان: ۱۱۷۸)

جدول ۲- آمار انواع تشبیه از لحاظ محتوا

نوع تشبیه از لحاظ محتوا	بسامد
تشبیه وهمی	۶۴
تشبیه خیالی	۱۴۰
تشبیه تمثیل	۳۸

۶- تشبیه به اعتبار ارکان در شعر شهریار

این نوع تقسیم، بیانگر حذف یا حضور برخی ارکان تشبیه است بدین صورت که ارکان تشبیه (ادات و وجه شبه) ممکن است حذف شوند یا در شعر وجود داشته باشند.

الف) تشبیه مفصل: تشبیهی است که وجه شبه آن ذکر شود. در تشبیهات مفصل مانند تشبیه قریب یا مبتذل، جایگاه چندانی برای تأمل و مشارکت مخاطب وجود ندارد. در دیوان شهریار ۸۸۷ تشبیه مفصل وجود دارد. توجه شاعر بدین نوع از تشبیه بیانگر گریز و سیز شاعر با شعر سمبلیک و استعاری است.

کنون که ابر بگرید مثال دیده وامق کنون که لاله بخندد بسان چهره عذرا
(همان، ج ۲: ۴۴۷)

کودک به قصد مدرسه کز در رود برون چون حلقه چشم مادرش بر در است
(همان: ۴۷۳)

ب) تشبیه مجمل: بر خلاف تشبیه مفصل، در این نوع تشبیه، وجه شبه ذکر نمیشود و این نوع تشبیه در قیاس با تشبیه مفصل، ادبیتر است زیرا ذکر وجه شبه، شباهت طرفین تشبیه را محدود میکند و مانع جولان ذهن میگردد. در بررسی اشعار دیوان شهریار، ۸۳۹ تشبیه مجمل به چشم می آید.

مردی از روستای رودک خواست خسروش خوانم ارچه دهقان بود
دگران پیروان روکی اند نتوانند رودکی سان بود
(همان: ۵۰۰)

ج) تشبیه مرسل: تشبیهی است که دارای ادات تشبیه باشد. معروفترین ادات تشبیه عبارتند از: مانند، ماند، چون، چون، بسان، به کردار، گویی و ... است. ۸۴۶ تشبیه مرسل در دیوان شهریار برای این مقاله رصد شد.

بود خورشید چون وارون زورق در یکی لجه خون مستغرق
(همان، ۷۵۰)

حلقه بر در زدیم و در وا شد قد چون سرو دوست پیدا شد
(همان، ج ۲: ۷۶۲)

د) تشبیه مؤکد یا محذوف‌الادات: تشبیهی که ادات تشبیه آن حذف گردد، تشبیه مؤکد نامیده میشود. اشعار، هر اندازه از ارکان تشبیه (ادات و وجه شبه) آنها حذف گردد صورت هنریتری میابند. در میان ارکان تشبیه، ادات، وجه بارزتری نسبت به سایر ارکان دارد و با حذف آن لطافت بیشتری در تشبیه احساس میشود زیرا هم از جلوه‌گری تشبیه جلوگیری میشود هم به قرابت دو رکن تشبیه عینیت بیشتری میبخشد «غرض اصلی از تشبیه عینیت بخشیدن به دو چیز مختلف است یا بهتر بگوییم عینیت بخشیدن است، به دو چیزی که غیریت دارند و چون ادات حذف شود؛ عینیت به صورت محسوستر و دقیقتر نمایانده میشود.» (صورخیال در شعر فارسی، ۶۶) از طرفی جنس ادات تشبیه نیز هیچ قرابتی با سایر ارکان تشبیه ندارد در حالی که سه رکن دیگر تشبیه - به صورت حقیقی یا مجازی (ادعایی) - کل و صورت واحدی میابند. اگر در مصرع اول هر دو بیت زیر دقت شود گویی واژه‌ها درهم‌تنیدگی و اجماع خاصی دارند.

شمع و من و پروانه همه سوختگانیم ای ماه فرود آی در این حلقه ماتم
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۳۰۴)

شکفته کوب اشکش شبی که من دارم چه با شکوه شبی و کوبی که من دارم
(همان: ۳۰۰)

ه) تشبیه بلیغ: هدف اصلی تشبیه، ادعای یکسانی دو پدیده متفاوت است و ذکر ادات تشبیه، بیانگر تمایز مشبه و مشبه‌به است. از سویی، آوردن ادات و بویژه وجه شبه مانع درک لذت ادبی تشبیه میگردد و میتوان گفت از بار تخیل آن میکاهد. لذا حسب وجه تسمیه، رساترین نوع تشبیه را، بلیغ بدین جهت گفته‌اند که تنها مشبه و مشبه‌به ذکر شده ادات تشبیه و وجه شبه هر دو حذف میشود. زیباترین تشبیه، همین تشبیه بلیغ است. چرا که ذهن هرکس وجه شبه متفاوتی را درک میکند. (زبان تصویر، ۴۵-۴۲)

در شعر شهریار هم تشبیهات بدیع و نو دیده‌میشود مانند ترکیب «استخر فلک» در بیت
زیر:

به استخر فلک گویی شهابت سنگی اندازد که چون بانگ وزغ غوغای دنیبی شود خلموش

(دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۵۱۱)

هم تشبیهات تکراری به سبک پیشینیان:

نیرزد گویی این زندان گیتی را به مرگ خویش چون یابد حیات جاودانی را
(همان: ۶۰۲)

تشبیه بلیغ به دو صورت تشبیه بلیغ اسنادی است:

پروین ما و ستاره و طبعش فرشته‌ای کو بر فراز سدره هم بال و پر گشاد
(همان، ج ۲: ۱۳۲۵)

و یا به صورت بلیغ اضافی استعمال میشود. جدول شماره ۳ نشان میدهد در دیوان شهریار، کمترین تعداد مربوط به تشبیه بلیغ اسنادی و بیشترین آمار مربوط به تشبیه بلیغ اضافی است.

مگر متاع محبت شکفت در بازار که شهریار بدان عرضه شد تقاضایی
(همان: ۱۳۰۹)

جدول ۳- آمار انواع تشبیه به اعتبار ارکان

نوع تشبیه از لحاظ ارکان	بسامد
تشبیه بلیغ اسنادی	۵۸۰
تشبیه مؤکد	۸۲۸
تشبیه مجمل	۸۳۹
تشبیه مرسل	۸۴۶
تشبیه مفصل	۸۸۷
تشبیه بلیغ اضافی	۱۱۷۹

(و) **تشبیه مرکب**: تشبیه مرکب یک هیئت ترکیبی است و به قول قدما، مرکب، هیأت منتزع از چند چیز است و با زبان امروز، تابلو و تصویری است ذهنی که چند چیز در بوجود آمدن آن نقش داشته‌باشند. (بیان، ۸۹) تشخیص تشبیه مرکب از طریق وجه‌شبه میسر است لذا گاهی ممکن است تنها یکی از ارکان مشبّه یا مشبّه‌به مرکب باشد. لذا تشبیه مرکب درای سه وجه است:

(۱) **تشبیه مرکب به مرکب**: در این نوع تشبیه، هم مشبّه، هم مشبّه‌به ترکیب انتزاعی دارند و ساختار آن بر خلاف تشبیه ملفوف، به هم تنیده است. مهمترین راه تشخیص

تشبیه مرکب، به کمک وجه‌شبه است که مرکب است؛ یعنی: صفت مشترک بین دو رکن تشبیه، یک مطلب و یک کلمه نیست.

لاجرم در طبع ساده خوی بد برق را ماند که در خرمن زند
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۷۷۰)

دود خیزان ز دهان چون غار گویی از غار برون آید مار
(همان: ۷۷۲)

۲) تشبیه مرکب به مفرد: در این تشبیه، مشبّه‌به ترکیب انتزاعی دارد اما ساختار مشبّه ساده است ولی ظرفیت ترکیب انتزاعی که در مشبّه‌به وجود دارد در آن نیز مستور است.

بدین سیمای آرامم درون دریای طوفانی است

حذر کن از غرق آری که خود غرقاب را ماند

(همان، ج ۱: ۲۰۳)

۳) تشبیه مفرد به مرکب: این تشبیه، عکس تشبیه مرکب به مفرد است. مصرع اول بیت زیر دارای این نوع تشبیه است.

گل چو شاهنشاه ایران زده خرگه به چمن سرو افراشته چون پرچم شیر و خورشید

(همان: ۷۵)

جدول ۴- آمار انواع تشبیه مرکب

نوع تشبیه مرکب	بسامد
تشبیه مرکب به مفرد	۱۵۴
تشبیه مرکب به مرکب	۱۸۹
تشبیه مفرد به مرکب	۲۷۹

۷- تشبیه به اعتبار طرفین آن

الف) مشبّه و مشبّه‌به هر دو حسّی: «نصویر حسّی محصول یک تأثیر حسّی از شی خارجی است که بر ذهن میتابد و ذهن مثل آینه آن را با کلمات منعکس میکند.» (بلاغت تصویر، ۱۰۰) تشبیه حسّی به حسّی در ادبیات کهن و مخصوصاً در سبک خراسانی رایج بود اما در ادبیات معاصر نمونه فراوانی ندارد. (بیان و معانی، ۳۶) در شعر شهریار ۷۸۴ تشبیه که دو طرف آن حسّی است بکار رفته است.

میتوان گفت تشبیهات در شعر شهریار در دو حوزه حسی به حسی و عقلی به حسی است. در کلام شهریار تشبیهات بیشتر در قلمرو محسوسات است. شاید این بدان خاطر است که شهریار شاعری واقعنگر است. شعر او از زندگی و تجربه‌های فردی وی سرچشمه گرفته است و در بسیاری از موارد تا انگیزه‌ای نداشته باشد شعری نسروده است. همین تجربی بودن اشعار موجب توجه بسیار وی به محسوسات بوده است. (سبک‌شناسی قصاید شهریار، ۱۷۶)

کمند زلف به دوش افکن و به صحرا زن که چشم مانده بره آهوان صحرا را
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۱: ص ۷۸)

ب) **مشبّه عقلی، مشبّه به حسی:** تشبیه عقلی به حسی رایجترین نوع تشبیه است زیرا غرض از تشبیه تقریر و توضیح حال مشبّه در ذهن خواننده است و مشبّه عقلی به کمک مشبّه به حسی، به خوبی در ذهن مجسم و تبیین میشود. (بیان و معانی، ۳۷) در شعر شهریار ۱۰۸۹ عقلی به حسی استعمال شده است که بیشترین نوع تشبیه به اعتبار طرفین آن است.

سایه با پرچم خورشید به تبریز آمد شهر غم از شعف و شعشه لبریز آمد
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۱۲۶۳)

ج) **مشبّه حسی، مشبّه به عقلی:** شمیسا معتقد است به لحاظ تئوری این نوع تشبیه نباید وجود داشته باشد. چون غرض از تشبیه این است که به کمک معلومی، وضع مجهولی را در ذهن روشن کنیم یعنی به کمک مشبّه بهی که در صفتی اعراف و اجلی و اقوی از مشبّه است حال و وضع مشبّه را توصیف کنیم و بدیهی است که عقلی همیشه نسبت به حسی اخفی است. (بیان و معانی، ۳۷)

چه بسا لب به تبسم بگشاید چون فجر با وجودی که غم انباشته دارد چون کوه
(همان: ۱۲۰۱)

د) **مشبّه عقلی و مشبّه به عقلی:** هر دو سوی تشبیه امری عقلی، یعنی محسوس به حواس باطنی باشد، از قبیل مفاهیم انتزاعی و مجرد که به عقل ادراک میشود ولی در خارج وجود ندارد که دامنه گسترده‌ای دارد. (زبان تصویر، ۴۱)

گر نزند راه تو غول هوس نقد جهان خلق جهان راست بس
(همان: ۷۰۴)

جدول ۵- آمار انواع تشبیه به اعتبار طرفین

نوع تشبیه به اعتبار طرفین	بسامد
مشبّه عقلی، مشبّه‌به حسّی	۱۰۸۹
مشبّه و مشبّه‌به هر دو حسّی	۷۸۴
مشبّه حسّی، مشبّه‌به عقلی	۲۵۱
مشبّه عقلی و مشبّه‌به عقلی	۱۰۷

۷-۱- انسان و اوصاف انسانی

در دیوان شهریار، از شاعرانی چون: حافظ (حافظ جاویدان، وصال حافظ، خداحافظ حافظ، خلوتی با خواجه، حافظ در ابدیت، معمای حافظ، گلهٔ حافظ با گوته و ...)، سعدی (در بارگاه سعدی، سحر بیان سعدی، تضمین غزل سعدی و ...)، رودکی، فردوسی، پروین، سیمین، بهار، هوشنگ ابتهاج (در استقبال مقدم آقای سایه)، نیما (شاعر افسانه)، میرزاده عشقی، ایرج (بر سر خاک ایرج) و ... و شخصیتهایی چون انیشتین (پیام به انیشتین) سقراط (مرگ سقراط) و برخی از دوستان و مدیران نام برده شده از زنانی چون فریده، بانو صبا، قمر (غروب قمر) پری، بانو فرخ و ... یاد کرده و ذکر معشوق دبستانیش (ثریا) که قول و غزل شهریار تعبیهٔ اوست باعث شده شهریار، انسان و جوارح او را بویژه اعضای که مربوط به زیبایی معشوق است، در قالب مشبّه و مشبّه‌به، به تصویر بکشد. او گاهی در تصویرهایش، انسانها را به طبیعت و عناصر آن پیوند داده‌است.

الف) انسان و اوصاف انسانی در قالب مشبّه: شهریار، از شخصیتهای مختلف، هیأت ظاهری و حالات انسانی، جمال‌شناسی معشوق (تشبیه معشوق به ماه، زلف معشوق به شب، عارض معشوق به گل و ...) بهره برده و در ۹۵۹ مورد از تشبیهات دیوان شهریار برای مشبّه از توصیفات انسانی استفاده شده‌است.

روی تو بهار بختیاری موی تو پرستوی بهاری
(همان: ۸۰۰)

ب) انسان و اوصاف انسانی در قالب مشبّه‌به: در دیوان شهریار، ۳۳۵ تشبیه دیده- میشود که مشبّه‌به آنها به انسان، ضمیر و اوصاف انسانی پرداخته‌است. مشبّه‌به‌هایی از قبیل: قشرهای مختلف مردم (پهلوان، پاسبان و ...) شاهد، جوارح و اعضای انسان بویژه معشوق، طیفهای مختلف سنی چون جوانان، کودکان و ...

روان چون سیل اشک کوهکن بود چو تار زلف شیرین پر شکن بود
(همان: ۸۲۲)

۷-۲- طبیعت

شهریار را به خاطر الهام از عناصر طبیعی و زیباییهای آن، شاعر طبیعت و روستا نیز نامیده‌اند از آنجا که کودکی شهریار در آغوش طبیعت و روستا سپری شده منظومه «حیدربابا» مولود آن خاطرات است لذا در اشعارش آنچه در طبیعت به چشم می‌آید نظیر: کوه، درخت، باران، سبزه، ابر، باد و ... وجود دارد. گاه مبنای طبیعی را عنوان شعرش ساخته (شب و کوه، داغ لاله کوه‌نشین و ...). به غیر از مناظر طبیعی، او شهرهای مختلفی مانند: تبریز (که به کرات از آن نام برده در عناوینی مانند: به پیشگاه آذربایجان، شهر تبریز، تبریز محروم، در بازگشت به تبریز و ... از زادگاهش یاد کرده)، تهران (گردو خاک تهران، در کوچه باغات تهران، به یاد تهران)، خوزستان (دعوت من به خوزستان، نیشابور غروب نیشابور، در نیشابور و ...)، همدان (مسافر همدان)، مدینه (ورود به مدینه طیبه)، رشت (هوای رشت) شیراز (در حافظیه شیراز) و ... در دیوانش نام برده‌است.

الف) طبیعت در قالب مشبّه: در ادبیات، کوه، دریا، انواع گل، درخت و ... بخش عظیمی از حوزه توصیفها را پوشش میدهد بالتبع در دیوان شهریار نیز طبیعت بخشی از صور خیال شاعر را به فعلیت میرساند تا جایی که ۳۵۵ تشبیه در دیوان شهریار مشبّهی در قالب عناصر طبیعت دارند.

کوه از بر آسمان نیلی چون کشتی غرق گشته در نیل
(همان، ج ۱: ۶۹)

ب) طبیعت در قالب مشبّه‌به: این نوع مشبّه‌به بسامد بالایی در شعر شهریار دارد به نحوی که ۷۴۰ مورد از تشبیهات دیوان شهریار بدین مضمون اختصاص دارد. درختان، میوه، مشک، خورشید، خطوط آب، دود، برگ، سنگ، جنگل و ... بخش اندکی از مضامین طبیعی در قالب مشبّه‌به در دیوان شهریار است.

من چو کوهم نه پناهی و نه پشت غیرت کوه‌نشینانم کشت
(همان، ج ۲: ۹۱۹)

۷-۳- حیوانات

الف) حیوانات در قالب مشبّه: گاه حیوان و جاننداری توجّه شهریار را برای آفرینش تشبیه در بخش مشبّه، به خود جلب کرده او با بهره گرفتن از رنگ، ویژگی و هنجارهای

آن جاندار، به تصاویر آفرینی در شعری خویش پرداخته‌است. بسامد این نوع مشبّه در دیوان شهریار ۱۵۵ مورد است.

مرغکان مهاجر دریا بال در بال هم روان چون رود
(همان: ۹۰۶)

ب) حیوانات در قالب مشبّه‌به: شهریار ۳۱۲ مشبّه‌به با موضوع حیوانات دارد. مشبّه‌به‌هایی نظیر: شیر، نهنگ، موش، مار، سمندر، پرندگان مختلف مانند قو، بلبل و ... و اجزای آنها، بخشی از مشبّه‌به‌های حیوانی شعر شهریار است.

ابر گویی که به سقف تالار عنکبوتی است که میبندد تار
(همان: ۹۳۱)

۴-۷- اشیاء و ابزار

الف) اشیاء و ابزار در قالب مشبّه‌به: در دیوان شهریار، اشیاء و ابزار مختلف، ۲۷۴ مشبّه را در برمیگیرند. نگاه شاعر به جنگ و پرداختن بدین موضوع باعث استفاده از عناوین و ابزارهای جنگی نظیر طیاره، موشک و ... شده‌است. البته کثرت مضامین و تنوع قالبهای شعری زمینه استفاده از ابزارهای مختلف برای شهریار مهیا کرده‌است. برای نمونه در شعر زیر که دربارهٔ قطار است به دستگاه‌های دیگری چون کشتی نیز اشاره شده‌است:

من و کشتی و پیک بادپاییم دو جادویی نهنگ و اژدهاییم
(همان: ۹۰۵)

ب) اشیاء و ابزار در قالب مشبّه‌به: شهریار در این بخش مانند بخش پیشین، وسایل جنگی، سنگها، فلزات (بویژه جواهرات)، لباسها، و... مبنای مشبّه‌به خود قرار داده‌است. به نحوی که در ۶۷۲ تشبیه دیوان شهریار، مشبّه‌به در قالب اشیا و ابزار است. این امر بیان-کننده قوت روح آفاقی در شعر شهریار است.

خون دل موج زند در جگرم چون یاقوت شهریارا چه کنم لعلم و والا گهرم
(همان، ج ۱: ۳۰۴)

۵-۷- اجرام آسمانی

از گذشته، فلک ذهن آدمی را به خود مشغول کرده عده‌ای فکر میکردند گردش ستاران در زندگی انسان مؤثر است و خیر و شر آدمی را رقم میزند لذا عبارات و کنایاتی مانند: بد اختر، بد ستاره، در هفت آسمان یک ستاره ندارد و... حاکی از این موضوع است. به عنوان مثال:

بعضی بر این عقیده بودند که اگر طالع کسی بر ستاره عیوق باشد از تشنگی در بیابان خواهد مُرد.

چون شب‌نم اوفتاده بدم پیش آفتاب مه‌رم به جان رسید و به عیوق برشدم
(دیوان غزلیات استاد سخن سعدی شیرازی، ۵۴۹)

در آیات و روایات، بر تأمل و تفکر در آسمان و تأکید بر فواید آن، از قبیل ایجاد وسعت روح، سعه‌ی صدر و ... سخن‌ها آمده است. اما در عین حال عقیده بر تأثیر ستارگان در تقدیر آدمی را نیز شرک دانسته‌اند. البته برخی از شاعران و نویسندگان تأثیر افلاک و ستارگان را در سرنوشت انسان، حتمی و قطعی میدانند مانند: عسجدی، انوری، مسعود سعد، ظهیر فاریابی، حافظ؛ و جمعی دیگر بر خلاف این دسته، افلاک و ستارگان را از تأثیر سعد و نحس دور و مبرا میدانند مانند اسدی طوسی، ناصر خسرو و جمعی دیگر. (طیران آمدیت، ۵۵) لذا توجه به اجرام آسمانی در ناخودآگاه شاعران جای دارد.

الف) اجرام آسمانی در قالب مشبّه: در دیوان شهریار، ۱۳۹ تشبیه دیده میشود که مشبّه آنها صور فلکی است. شهریار نیز مانند همه شاعران معاصر از نجوم و احکام نجومی اطلاع چندانی نداشته است و به صورت علمی بدین مسأله ننگریسته است. لذا در استفاده از اجرام فلکی فقط صور خیال و جنبه هنری مدنظر شاعر است نه صورت علمی آن و نه جنبه خرافی آن.

همه اجرام علوی گوی چوگان قضا دیدم بسان کلک من سر در خط فرمان مایوخی
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۱۰۴۸)

ب) اجرام آسمانی در قالب مشبّه‌به: این نوع مشبّه‌به در دیوان شهریار ۱۰۵ مورد است. افلاک نه‌گانه. برخی از برج‌های دوازده‌گانه، آسمان و... بخشی از مضامین فلکی تشبیهات شهریارند.

چون ماه چارده که شد سر به زیر ابر طفلم به سال چارده پا در کفن کشید
(همان: ۱۰۹۷)

۶-۷- عناصر سامی و اسلامی

استفاده شهریار از عناصر سامی و اسلامی، بیشتر برگرفته از قرآن است. شیعی بودن شهریار و علاقه و ارادت او به حضرت علی و سایر ائمه - علی‌الخصوص حسین بن علی - و پیامبر اکرم در شعر شهریار مشهود است بدون شک شعر «علی ای همای رحمت تو چه

آیتی خدا را» که شاید بتوان گفت بخش اعظم شهرت شهریار از این غزل است معرف توجه شاعر به عناصر اسلامی است.

الف) عناصر سامی و اسلامی در قالب مشبّه: در دیوان شهریار ۷۴ مشبّه با عنوان عناصر سامی و اسلامی دیده میشود.

علی ای همای رحم تو چه آیتی خدا را که به ماسوا فکندی همه سایه‌ها را
(همان، ج ۱: ۶۹)

ب) عناصر سامی و اسلامی در قالب مشبّه‌به: در شعرهای شهریار ۷۲ مشبّه‌به با عنوان عناصر سامی و اسلامی دیده میشود. آمار مشبّه و مشبّه‌به، تقریباً برابری این عناصر در بخش مشبّه و مشبّه‌به نشان میدهد.

شب به هم درشکند زلف چلیپایی را صبحدم سر دهد انفاس مسیحایی را
گر از آن طور تجلی به چراغی برسی موسی دل طلب و سینۀ ینایی را
(همان: ۶۶)

۷-۷- مفاهیم مجرد و انتزاعی

الف) مفاهیم مجرد و انتزاعی در قالب مشبّه: شهریار، ۳۲۵ مفهوم انتزاعی و عقلی نظیر: توبه، اجل، و ... را در قالب مشبّه، در دیوانش بکار برده‌است.

سینه‌ام تنگ و دلم در خفقان مرغ جان از قفس تن به فغان
(همان، ج ۲: ۷۵۰)

ب) مفاهیم مجرد و انتزاعی در قالب مشبّه‌به: چنانکه در تشبیه عقلی به حسی (مشبّه عقلی و مشبّه‌به حسی) نیز ذکر شد رسالت تشبیه، تفسیر و توضیح حال مشبّه است. اگر مشبّه‌به عقلی یا انتزاعی باشد صورت مجهول به حال خود خواهد ماند لذا در شعر شهریار مفاهیم مجرد و انتزاعی در بخش مشبّه‌به تقریباً یک سوم مفاهیم مجرد و انتزاعی در بخش مشبّه است.

گر نزند راه تو غول هوس نقد جهان خلق جهان راست بس
(همان: ۷۰۴)

جدول ۶- آمار انواع تشبیه به اعتبار درونمایه

موضوع تشبیه	بسامد مشبّه	بسامد مشبّه‌به
اوصاف انسانی	۹۵۹	۳۳۵
طبیعت	۳۵۵	۷۴۰

۳۱۲	۱۵۵	حیوانات
۶۷۲	۲۷۴	اشیاء و ابزار
۱۰۵	۱۳۹	اجرام آسمانی
۷۲	۷۴	اسامی سامی و اسلامی
۱۱۰	۳۲۵	مفاهیم انتزاعی

۸- تشبیهات تازه شهریار

نوگرایی، هنر شاعر و باعث برجستگی سبک و بیان شعری است. نوگرایی در تشبیه از دو طریق قابل بررسی است؛ اول تشبیهات بدیع در قالب ترکیبات نو و امروزی، به نحوی که در دیوانها و شعر سایر شاعران چنین ترکیبات و معانی بکری به کار نرفته باشد. شاعری چون شهریار، در فکر و اندیشه و در طرز نگرش، نوگراست او با تصویرسازیهای زیبا و شگفت‌انگیز که برگرفته از عناصر زندگی معاصر و موضوعات روز جامعه است افکار و اندیشه‌هایش را منتقل میکند و تشبیهات تلفیقی تازه بسیاری مانند: «بودجه عمر»، «قطار فلک»، «کابینه فلک»، «استخر فلک»، «مژه سوزن»، «دوده آه»، «توری ابرها»، «سالن جهان»، «کارگاه تمدن»، «دریاچه اشک»، «شمشیر اسلام»، «منگنه صخره کوه»، «گذشته من و جانان به سینما ماند»، «دیده چون دوربین عکاسی»، «نمایشگاه نقاشی است گیتی» و ... در شعرش به چشم میخورد و میتوان این مسأله را از ویژگیهای سبکی وی برشمرد.

از فلک پرس حساب شب و روز و مه و سال مهر و مه خود نه کم از عقربک ساعتند
(همان، ج ۱، ۲۰۶)

تن چه بود؟ مرکب و ماشین تو قوت و غذا مصرف بنزین تو
(همان، ج ۲: ۷۵۹)

عامل دوم تازگی تشبیه، زاویه تشبیه است. زاویه تشبیه را بر اساس میزان شباهت مشبه و مشبه‌به و دور یا نزدیکی آن دو به همدیگر میسنجند؛ هر قدر زاویه تشبیه بازتر باشد، یعنی ربط مشبه و مشبه‌به دورتر باشد، تشبیه هنریتر است و در اصطلاحات به آن تشبیه غریب میگویند. (بیان و معانی، ۴۵) در تشبیهات نو، زاویه تشبیه باز است زیرا این نوع تشبیه، مستلزم آفرینش هنری در تصویرگری است. مشبه‌به، هر قدر دورتر از واقع و حقیقت باشد، تشبیه حاصل شده از آن شگفت‌آورتر است و به مبالغه نزدیکتر. (صور خیال در شعر فارسی، ۷۴)

چنانکه بانوی (عبت) که راستی (والا) است چُنو (رباب) کز او لؤلؤ غزل لالاست
(دیوان شهریار، شهریار، ج ۲: ص ۷۴۲)
یاد تو که شعر دلنشین است چون پرتو ماه دلنشین است
(همان: ۸۰۰)

در دیوان شهریار نمونه‌های بسیاری از این نوع تشبیه‌ها نظیر: «رستم غم»، «ساق چون گلبرگ»، «آسیای زندگانی»، «شراب فنون»، «نهال سعی»، «اقیلم فراغت»، «خوان ادب»، «بازار سکوت»، «گرگ ستم»، «ابر غم»، «کودک طبع»، «دیوهای تعصب»، «پلنگ عشق»، «حصاری ز اذکار و آیات»، «جنین غنچه گل»، «سر پل آفاق»، «شاخه گل مریم چون دختری پارسا»، «او گاو خویش بسته به چرخ چهار فصل»، و ... وجود دارد.

اما شباهت بین طرفین تشبیه، هر اندازه واضحتر و نزدیکتر باشد، زاویه تشبیه بسته‌تر و غیرهنری‌تر است تشبیهات کلیشه‌ای و تکراری از این نوع‌اند. سنت‌گرایی شهریار و شیفتگی او به شاعران بزرگ ادب فارسی باعث شده در تصویرپردازیهای شهریار، بسیاری از تشبیهات تکراری دیوان سایر شاعران مانند: «لب لعل»، «کمند زلف»، «دام زلف»، «کمان ابرو»، «قد چون سرو»، «چشم چون نرگس»، «نای گلو»، «روی چون ماه»، «مرغ جان»، «بازار جنون»، «چشمه خورشید»، «سبب زخندان»، «تیر غم»، «چراغ علم»، «چراغ عمر»، «آتش هجران»، «باز قضا»، «قفس جهان»، «مرغ دل» و ... به چشم آید.

با توجه به اینکه گذر زمان، زاویه تشبیه را تغییر میدهد و تشخیص این امر به سلیقه افراد نیز بستگی دارد لذا از ارائه آمار در این بخش امتناع شده‌است.

۹- نتیجه

تشبیه یکی از مهمترین عوامل مخیل شدن کلام و از اصول آفرینش شعر است. این امر در شعر شهریار جایگاه ویژه‌ای دارد و او از انواع مختلف تشبیه در شعر خود بهره برده‌است. در این پژوهش ۳۵۶۱ تشبیه در دیوان شهریار استحصال نموده با توجه به نمودار شماره (۱) در میان تشبیهات مختلف، تشبیه مفرد به مفرد ۱۴۸۲ مورد، تشبیه بلیغ اضافی ۱۱۷۹ مورد و تشبیه عقلی به حسی ۱۰۸۹ مورد بیشترین تشبیهات دیوان شهریاراند.

نتیجه این تحقیق با پژوهشهای مشابه که در مورد دیوان سایر شاعران انجام شده، برابری میکند برای مثال در صفحه ۶۲ مقاله «مقایسه ساختار تشبیهات مخزن الأسرار و مطلع الأنوار» آمده‌است: هر دو شاعر به تشبیهات حسی به حسی و عقلی به حسی، تشبیهات گسترده و مفرد بیشتر گرایش دارند.

قلت برخی تشبیهات در دیوان شهریار ناشی از دو عامل است:

۱) کمی تشبیهاتی مانند تمثیل و مرکب بیانگر گرایش شاعر به تشبیهات هنری و تصاویر ابتکاری بدور از پیچیدگی و ابهام افراطی در جهت اهداف اجتماعی، سیاسی و ... شاعر است و در حقیقت بخشی از سادگی زبان شعر شهریار متأثر از تشبیهات اوست.

۲) شهریار به کتب بیان تسلط ویژه‌ای دارد تا جاییکه برخی از تشبیهاتی که در کتب بیان دارای ارزش هنری نیستند یا ارزش هنری کمتر دارند، نظیر: تشبیه عقلی به عقلی، حسی به عقلی و ... در شعر او نیز فروغی ندارند.

در بررسی دیوان شهریار بیت‌های بسیاری با ازدحام تصاویر نیز دیده می‌شود. حسب جدول شماره (۶)، تشبیهات پیرامون اوصاف انسانی (۹۵۹ مشبّه و ۳۳۵ مشبّه‌به) بیشترین درونمایه اشعار شهریار است و پس از آن، طبیعت (۳۵۵ مشبّه و ۷۴۰ مشبّه‌به) و اشیا (۲۷۴ مشبّه و ۶۷۲ مشبّه‌به) در دیوان شهریار بسامد بالایی دارند. اسامی سامی (۷۴ مشبّه و ۷۲ مشبّه‌به)، اجرام فلکی (۱۳۹ مشبّه و ۱۰۵ مشبّه‌به) و مفاهیم انتزاعی (۳۲۵ مشبّه و ۱۱۰ مشبّه‌به) به ترتیب کمترین درونمایه‌های تشبیهات شهریار است.

منابع و مآخذ

- ۱- العمجم فی معاییر اشعار العجم، رازی، شمس‌الدین محمد قیس، (۱۳۷۳)، به کوشش سیروس شمیسا، چاپ اول، تهران: انتشارات فردوس.
- ۲- با خلوت‌گزیدگان خاک (گوشه‌ای از تاریخ ادبیات معاصر)، مهیار، عباس (۱۳۷۸)، چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه.
- ۳- بلاغت تصویر، فتوحی رود معجنی، محمود (۱۳۸۵)، چاپ اول، تهران: سخن.
- ۴- بیان، شمیسا، سیروس (۱۳۹۲)، تهران: میترا.
- ۵- بیان و معانی، شمیسا، سیروس (۱۳۷۵)، تهران: فردوس.
- ۶- ترجمان‌البلاغه، الرادویانی، محمد بن عمر (۱۳۸۶)، چاپ اول، تهران: انتشارات دژنپشت.
- ۷- چون سبوی تشنه (ادبیات معاصر فارسی)، یاحقی، محمدجعفر (۱۳۹۰)، چاپ اول، تهران: انتشارات زوآر.
- ۸- دیوان شهریار، شهریار، محمدحسین (۱۳۹۱)، چاپ چهل و پنجم، تهران: انتشارات نگاه.
- ۹- دیوان غزلیات استاد سخن سعدی شیرازی، سعدی شیرازی، مصلح‌الدین (۱۳۹۱)، شرح خلیل خطیب‌رهبر، چاپ ششم، تهران: انتشارات مهتاب.
- ۱۰- زبان تصویر (علم بیان و ساختار تصویرهای ادبی)، فضیلت، محمود (۱۳۷۸)، چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه.

- ۱۱- زیباشناسی سخن پارسی ۱ بیان، کزآزی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۵)، چاپ هفتم، تهران: نشر مرکز
- ۱۲- سبک‌شناسی قصاید شهریار، حمیرا زمردی، امید مجد و نسرین سیدزاده، (۱۳۹۶)، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال دهم، شماره سوم، (پیاپی ۳۷)، ص ۱۹۰ - ۱۷۱.
- ۱۳- صورخیال در شعر فارسی، شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۲)، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات آگاه.
- ۱۴- طیران آدمیت، حاکمی‌والا، اسماعیل (۱۳۸۲)، چاپ اول، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- ۱۵- فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۱)، چاپ هشتم، تهران: مؤسسه نشر هما.
- ۱۶- معانی و بیان، همایی، ماهدخت‌بانو (۱۳۷۰)، چاپ اول، تهران: مؤسسه نشر هما.

Examine the Simile in Shahriar's Lyrics

Malek Shoaai¹

Abstract

Shahriyar has used imaginary imagery to understand his poetry's thoughts and styles. He links the elemental force of the elements in the universe through the likeness of the relationship, thus creating attention to sensory elements, especially nature, after expressing the human qualities in the form of mosque, are the most common themes of martyrdom. A great part of the human attributes of Shahriyar's poetry is also due to his lyrical theme. His romance narratives, which are other narrators of the narrator, are experienced by his master, so his images, thoughts and emotions are the result of his special life and his special experiences, and is beyond his control. according to the plurality of poems, the diversity of themes and poetry templates of Shahriyar, sometimes poetic pictures, shows the poet's thoughts to readers. Among the types of likenesses, the Singular Singularity has the highest poem frequency in the singular and extravagance.

This research, in a descriptive analytical manner, examines the types of similes in terms of the forms of likeness of eight, the content (imaginary and illuminated), the pillars, the compound and the singular, the sides of the analogy (sensory and rational) and the theme in all the cases of the Shahriyar. And will provide statistical and scientific analysis of each of the similes to explain the essential aesthetic criteria of Shahriyar poetry.

Keywords: Shahriyar, imagery, simulation and statistical analysis.

¹ - Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Ilam, Iran(malek_sh73@yahoo.com)